

לטיב ההגהות בזמן המשנה והתלמוד

א. הגהת ספר העזרה

הד לפעולת ההגהה¹ אנו מוצאים במשנה. כך שנינו במועד קטן פ"ג מ"ד (דף יח ע"ב):
 "אין כותבין ספרים תפילין ומזוזות במועד ואין מגיהין אות אחת אפילו בספר העזרה".
 בספרים אחרים הנוסח הוא: בספר עזרא². נחלקו הראשונים מהו ספר העזרה, ומה טיב
 ההגהה המוזכרת כאן.

בפירוש המיוחס לרש"י נכתב: "ספר תורה של עזרא"³, ואני שמעתי עזרה בה', ופי' ספר
 מוגה היה בעזרה שממנו היו מגיהים כל ספרי גולה". נמצא כי לפי הפירוש הראשון היו

1 על נושא ההגהות נכתב מעט מאוד. לי ידוע רק על דברי ש"ז הבלין באנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית,
 מהד' כתר, 1971), ערך Haggahot, כרך 7, עמ' 1104–1110.

2 לא אציין כאן לכל חילופי הנוסחאות בזה, והמעייין ימצא חלק מהם בדקדוקי סופרים. בפירוש מסכת
 משקין לר' גרשם מאור הגולה, בתוך: קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, בההדרת הרב ניסן זק"ש,
 ירושלים, תשכ"ו, עמ' צו, הנוסח: "אפי' בספר עזרה". המהדיר הרב ניסן זק"ש, בהערה 149, סבור
 שזהו הנוסח הנכון, הואיל וכך הוא הנוסח בכל כתבי היד ובדפוסים ראשונים. עוד ציין כי ספר זה,
 ובנוסח זה, נזכר גם במסכת סופרים פ"ו ה"ד [כאן נזכר: "שלושה ספרים נמצאו בעזרה", ולא ספר
 העזרה], ירושלמי סנהדרין פ"ב ה"ו, בבלי ב"ב יד ע"ב. על ציוניו יש להוסיף: משנת כלים פט"ו מ"ו
 [אבל הר"ש ציין בפירושו שיש אומרים שהוא ספר שכתבו עזרא], תוספתא שם ב"מ ספ"ה. וראה עוד
 בירור בעניין ספר זה: תורה שלמה, כרך כט, פרק ז, עמ' קב. יש להוסיף, כי בראש ספר היחש לכתב
 אשורי לר' יעקב בכרך, וורשא, תרי"ד, נדפסו שני מכתבים מאת רצ"ה חיות ובהם הוא דן במונח ספר
 העזרה והוא סבור כי הנוסח הזה (עזרה) הוא הנוסח הנכון, והאריך בכך. וראה גם בהערותיו של ר'
 יעקב בכרך שם. ציין לזה ר' יוסף זכריה שטרן בתשובותיו זכר יהוסף, וורשא, תרנ"ט, חלק א, אור"ח,
 סי' לה, אות א, בד"ה ובפר"ח, ע"ש בציוניו ובדבריו. לעומתם, מ' איש שלום במאמר 'גלגול טומאת
 ידים', הגרן, ב (תר"ס), עמ' 72, הערה 1, סבור ש"עזרא ועזרה חדא הוא דספר העזרה היינו ספר
 עזרא".

3 כדאי לציין כי מצאנו, בכמה מקורות מאוחרים, ספר שכונה "ספר עזרא", ואשר נוסחו נחשב כנוסח
 מהימן. ראה: ד"ש לוינגר וא' קופפר, 'תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהויזן', סיני, ס
 (תשכ"ז), עמ' רמד–רמו. בהערה 31 באותו מאמר הם דנו גם בדברי הרב ניסן זק"ש שהובאו בהערה
 הקודמת, ולא קיבלו את דבריו. וראה גם בעלי תמר לר' ישכר תמר, ירושלמי שקלים פ"ד ה"ב, עמ'

מגיהים את ספר התורה של עזרא.⁴ וכן כתב הריטב"א שם.⁵ לפי פירושו השני של המיוחס לרש"י הכוונה היא שבעזרה היה מצוי ספר מוגה ועל פיו היו מגיהים ספרים אחרים.⁶ ואכן מצאנו שאת ספר התורה שהמלך כותב לעצמו, היו מגיהים מספר העזרה. כך מצאנו בירושלמי סנהדרין פ"ב ה"ו (דף כ ע"ג) על ספר תורה של המלך: "וכותב ספר תורה לשמו, שלא יהא ניאות לא בשל אביו ולא בשל רבו, ומגיהין אותו מספר עזרה".⁷ אמנם

מב-מג. על המסורת שהביאו לוינגר וקופפר בדבר "ספר עזרא", ראה גם ר' רצאבי, תולדות יצחק (בהכפלה), תשל"ה, ח"א, עמ' כח-לא; וראה עתה רש"י הבלין, במבואו למשנה תורה לרמב"ם מדע ואהבה, הספר המוגה, מכון אופק, ירושלים-קליבלנד, תשנ"ז, עמ' 21, הערה 26, וכפל זאת במאמרו 'הכרעה על פי רוב או על פי ייחוס', בספר מאה שערים לזכרו של ר"י טברסקי (עורכים: ע' פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורוביץ, ד' ספטימוס), ירושלים, תשס"א, עמ' 263-265. הבלין עסק גם בחילופי הנוסח: ספר עזרה – ספר עזרא.

4 בהגהות הגר"א לשקלים פ"ד ה"ב כתב: "וגי' עזרא ט"ס הוא דשל עזרא ודאי א"צ להגיה שהיה כל התורה עוברת על פיו וכל סדר כתיבת התורה ממנו קבלנו". וכעין זאת כתב ר' יצחק יהודה יחיאל ספרין בפירושו לירושלמי שקלים, פני זקן, לבוב, תרי"א, דף יד ע"ב: "ספר העזרה היינו ספר תורה שיש בעזרה, כי ספר עזרא הסופר לא יצטרך הגה [ל]עולם ועד". אבל יש ליישב כפי שכתב איש שלום (לעיל הערה 2): "ולא אאמין כי יצא זה מפה הקדוש. וכי אי אפשר שזה הספר ברוב ישנו נטשטשו בו אותיות או נמחקו והיה נצרך להגהה". דבריו הם כעין האמור לקמן, סעיף ה, עמ' 35 ואילך בשם ר"ש בן היתום. גם ר' מרדכי שפילמן בספרו תפארת צבי, על הזוהר, חלק ד, ניו יורק, תשנ"ג, פתיחה, כתב בדומה לכך. ובכך יש ליישב גם את דברי רת"נ רבינוביץ בדקדוקי סופרים, עמ' לא הערה ח, ששאל מה צורך יש להגיהו מדי פעם, לאחר שכבר הגיהוהו כמה וכמה פעמים. הוא יישב זאת באופן אחר ואמר שכנראה היו בעזרה כמה ספרים שנקראו בשם ספר העזרה, ואותם היו מגיהים. ברם, לאור דברי ר"ש בן היתום, קושיא מעיקרא ליתא. שהרי אין ספק כי במשך השנים דהה הדיו של ספר העזרה, והיה מן הצורך לחדש ולהאיר את הספר.

5 אלו דבריו: "ודכותה אין מגיהין אות אחת בספר עזרא, שהרי אינם צריכים לו אלא ליום הכפורים שכהן גדול קורא בו פרשת היום כדאיתא ביומא, הא כשצריכין לקרות בו מגיהין, וכן אם הוא בענין שלא יהא להם ספר להגיהו בו לאחר המועד מגיהין אותו ברגל".

6 לפירוש זה, הלשון: "בספר העזרה", אינו נוח, והיה עדיף לומר "מספר העזרה", ועי' יפה עינים בכתובות קו ע"א. אבל מצאנו חילופים של האות מ"ם באות ב"ת, ראה לדוגמה דברי ר' אליהו מזרחי על פירוש רש"י לתורה, במדבר ג, א. אפשר לפרש לשון זה באופן אחר. היינו, בספר העזרה, פירוש באמצעות הכתוב בספר העזרה.

7 אבל בתוספתא שם פ"ב ה"ז, הנוסח: "וכותב לו ספר תורה לשמו... ומגיהין אותו בבית דין של כהנים ובבית דין של לויים ובבית דין של ישראל המשיאין לכהונה". ובבאר יצחק לר' יצחק שאנגי, שאלוניקי, תצ"ה, דף קכו ע"ג, צירף את שני המקורות וכתב שבית הדין היה מגיה את ספר התורה של המלך על פי ספר העזרה. ובאמת דבריו הם דברי הרמב"ם, הלכות ספר תורה, פ"ז ה"ב. וראה בסדר משנה על הרמב"ם לרז"ו מבוסקוביץ, מה שכתב בדברי הרמב"ם. וראה: ספרי דברים, פיסקא קס, מהר" פנקלשטיין, עמ' 211, ובהערות שם. וראה עוד: פירוש ר' הלל על הספרי, מהר" קולידצקי, ירושלים, תשמ"ג, עמ' עד, ובהגהות וביאורים לחכם קדמון ספורי, ובענף הלל שם ובציוניו, ובתפארת צבי (לעיל הערה 4), ואין להאריך בזה.

רש"י לא הזכיר שהגיהו ממנו את ספר התורה של המלך, אלא כתב שהגיהו ממנו ספרי גולה, ולא נתבררה כוונתו.⁸

בראשונים מצאנו פירושים נוספים על ספר העזרה. כגון: "ספר עזרה היינו ספר תורה המונח בארון". או: "ספר שכתב משה ובו קורין בעזרה פרשת המלך בהקהל וכהן גדול ביוה"כ".⁹ לפי פירושים אלו היו מגיהים את הספר עצמו, היינו בדומה לפירוש הראשון של המיוחס לרש"י.

ר"מ המאירי כתב: "שהוא עומד לקרוא בו במעמד כל ישראל ולהעתיק ולהגיה ממנו ספר תורה למלך". כלומר בספר זה היו קוראים בפרשת הקהל.¹⁰ נראה כי מידי פעם היו גם מגיהים אותו. ומספר זה היו גם מגיהים את ספרו של המלך. יש כאן אפוא שילוב של הפירוש הראשון והפירוש השני שבדברי המיוחס לרש"י.¹¹

הזכרת הגהות הקשורות עם ספר העזרה, מצאנו גם בירושלמי שקלים פ"ד ה"ב (דף סח ע"א): "מגיהי ספר עזרה נוטלין שכרן מתרומת הלשכה". ועל כך כתב תלמיד ר' שמואל ב"ר שניאור:¹²

עזרה גר' ולא עזרא. ובפ' בתרא דכתובות (דף קו ע"א) איתא מגיהי ספרים [שבירושלים היו נוטלין שכרן מתרומת הלשכה] פרש"י ז"ל שכל אדם ואדם אסור

8 איש שלום (לעיל הערה 2) כתב: "אולי פירשו שהביאו עמהם מן הגולה". וראה עוד קוטשר (לקמן הערה 40) עמ' 57–61 הסבור כן, והסביר זאת באורך, וגם נסתייע ממנהג אומות העולם. זק"ש (לעיל הערה 2) סבור כי יש להגיה ברש"י: וממנו היו מגיהים כל ספרי מלך (במקום: גולה). יש לציין לדברי ש"י עגנון בספרו סופר וסיפור, ירושלים, תשל"ח, עמ' ק, בשם ספר קול דודי: "כשעה שהיו ישראל עולין לרגל היו מביאין עמהם ספרי תורה שלהם והיו מגיהין אותם מספר עזרא הסופר שהיה מונח בעזרה". פירוש מעניין שלא מצאתיו במפרשים. אמנם כפי שכתבה לי בטובה בחו"ג אמונה ירון, ותודתי נתונה לה בזה, כינה אביה בשם קול דודי את חידושי עצמו (וראה שם ברשימת המקורות, עמ' תנט, שנאמר על ספר קול דודי שהוא כת"י המחבר). וכן אמר עגנון עצמו לדוד כנעני, כפי שכתב האחרון בספרו ש"י עגנון בעל פה, תל אביב, תשל"ב, עמ' 34–35. תודתי למר מאיר מרדכי על הפנייה זו.

9 הפירוש הראשון הוא הפירוש המיוחס לר' גרשם כבבא בתרא יד ע"ב. הפירוש השני הוא פירוש רש"י שם, וכן ברש"י שבריי"ף במועד קטן, ריטב"א ונימוקי יוסף שם, אלא שהוזכר שם רק השימוש בספר ביוה"כ"פ. על כך הקשה ר"א לוין בברכת אהרן, דרוהוביטש, תרע"ג, דף קלא ע"ד, מה צורך רבים יש בו בחוה"מ, הרי לכל המוקדם יקראו בו כעבור חצי שנה, ונשאר בצ"ע.

10 כך פירשו ר' בנימין צבי יהודה רבינוביץ תאומים ור"ש סטולין בהערותיהם למאירי. ור"א סופר בהערותיו למכתם הסכים עמהם.

11 וכן כתב גם בעל המכתם, אלא שסיים: "וממנו מעתיקים ס"ת למלך", ולא ציין שממנו היו גם מגיהים. ר"א סופר בהערותיו למכתם, עמד על כך, וכתב: "ולענ"ד רבינו (כלומר בעל המכתם) שכתב "מעתיקין" מפרש הפסוק בדברים יז, יח: "וכתב לו... מלפני הכהנים הלוים", כפשוטו.

12 מסכת שקלים עם שני פירושים לרבותינו מקדמוני הראשונים, ע"י ר"א סופר, ירושלים, תשי"ד, עמ'

להשהות ספר שאינו מוגה... לכך.¹³ לפי שמעתין הכא ספר עזרה דווקא, שהיה כהן גדול קורא בו ביום הכפורים ומלך בזמן הקהל דהיינו צורך כל ישראל.

לפירושו, דברי הבבלי בכתובות ודברי הירושלמי בשקלים, משלימים זה את זה, ובשניהם מדובר בספר העזרה, שהוא ספר מיוחד כמו שכתבו הראשונים לעיל. הוא חולק בכך על פירוש רש"י בכתובות. הבה נברר את פירושו של רש"י, ופירושים נוספים באותה סוגיה.

ב. הגהת ספרים

בבבלי כתובות דף קו ע"א נאמר: "אמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן מגיהי ספרים שבירושלים היו נוטלין שכן מתרומת הלשכה".
רש"י שם כתב:

מגיהי ספרים של כל אדם ואדם שאסור להשהות ספר שאינו מוגה משום אל תשכן באהליך עולה וראו ב"ד שהיו מתעצלין בדבר והפקירו תרומת הלשכה לכך.

אמנם לא נתפרש באלו ספרים המדובר כאן. אלא שרש"י במהד' קמא¹⁴ כתב:

מגיהי ספרים, ספרי תורה¹⁵ שבירושלים שכל אחד היה עושה ספר תורה לעצמו כדאמרין (שבת דף קלג ע"ב) התנאה לפניו במצות בספר תורה נאה.

לפי רש"י עולה כי המדובר כאן באנשים פרטיים שכתבו לעצמם ספרי תורה. ספרי תורה הללו הוגהו ע"י מגיהים מסוימים, ושכרם של המגיהים שולם מתרומת הלשכה. אלא שיש לשאול על רש"י מהד' קמא,¹⁶ הרי מתרומת הלשכה משולם שכר לעבודות הנעשות לצורך המקדש, ואילו כאן מדובר בעניין פרטי.¹⁷ נראה שכתוצאה משאלה זו, פירשו הראשונים את דברי התלמוד באופן אחר. כבר ראינו לעיל בסעיף א, שתלמיד ר' שמואל ב"ר שניאור סבור שמדובר כאן רק בספר העזרה, ולא בספר פרטי,¹⁸ ונראה שכן פירש גם הראב"ד.¹⁹ גם תלמיד הרשב"א²⁰ פירש שהמדובר בספר שיש בו צורך לרבים. אלו דבריו:

13 הוא מעתיק את דברי רש"י כלפניו, כמובא לקמן תחילת סעיף ב.

14 הובאו דבריו ע"י ר' בצלאל אשכנזי, בשיטה מקובצת לכתובות, שם.

15 יש להעיר ששיטת רש"י היא, שהמלה 'ספרים' בתלמוד כוללת תורה, נביאים וכתובים, וכמו שנאריך בכך לקמן בתחילת פרק ב. לפיכך הכתוב כאן במהדורא קמא אינו מתאים לשיטתו.

16 כך שאל בשירי קרבן לירושלמי שקלים הנ"ל, סעיף א.

17 ר"י ביום העיתי על האמור ביומא ע"א: "ואח"כ [לאחר שהכהן הגדול סיים את קריאת התורה ביום הכפורים ובירך שמנה ברכות] כל אחד ואחד מביא ספר תורה מביתו וקורא בו כדי להראות חזותו לרבים". ולפי אחד הפירושים התירו לטלטל את ספר התורה אף ביהכ"פ, ע"י שו"ת תשובה מאהבה ח"א, סי' יט–כד; ח"ב, סי' רמד. א"כ אפשר שאין לראות בזה רק ענין פרטי.

18 בעל קרבן העדה בירושלמי שם, זכה לכוון לפירושו של תלמיד ר' שמואל ופירש כדבריו.

19 בשיטה מקובצת לכתובות כתב: "ובשקלים ירושל' מגיהי ספרים עזרא כן פי' הראב"ד". ונראה שכוונתו לומר כי הראב"ד פירש את דברי הבבלי כפי הירושלמי, היינו, שהמדובר בבבלי בספר עזרא.

ומגיהי ספרים כולן צורך עבודה הם, כלומר ספרים שבהם היו הכהנים לומדים סדר עבודה.

כדי ליישב את פירוש רש"י עלינו לומר שהגהת ספרים היתה בעיני חכמים בעלת חשיבות רבה ביותר, ולכן לב בית דין היה מתנה שיטלו את שכרם מתרומת הלשכה.²¹ מכל האמור עולה שרש"י הוא היחיד מבין כל הפרשנים,²² הסבור כי דברי התלמוד "מגיהי ספרים שבירושלים",²³ מתיחסים למגיהים שהגיהו את ספריהם של אנשים פרטיים, וללא קשר עם ספרי הציבור. לפיכך הוצרכנו לומר כי לדבריו ראו חכמים בהגהת ספר דבר חיוני, אף אם המדובר בספר של אדם פרטי. דומה כי כדי להגדיל את חשיבותה של ההגהה, ראו חכמים להטיל איסור על החזקת ספר שאינו מוגה. לאיסור זה התכוון רש"י, ומקורו הוא דברי הבבלי, כתובות דף יט ע"ב:

ונראה שיש כאן טעות וצ"ל: עורה, ופירוש הראב"ד הוא ממש כפירוש תלמיד ר' שניאור.

20 מובא בשיטה מקובצת לכתובות.

21 וכמו שכתבו התוס' במועד קטן דף ו ע"א, ד"ה מתרומת, ביחס לשכרם של שלוחי ב"ד היוצאים להודיע על הכלאים. התוספות ציינו כי בכתובות נמנו עוד כמה דברים שמשולמים מתרומת הלשכה, וכנראה התכוונו גם למגיהי ספרים. ר' נסים אברהם אשכנזי בספרו נחמד למראה על הירושלמי, שאלותיקי, תר"ו, בשקלים שם, דף קנא ע"ד, כתב כן, אבל דחה זאת באומרו כי יציאה על הכלאים היא מצורכי הרכים, כדי שקרבן העומר ועוד קרבנות לא יובאו מכלאים.

ובדומה לכך כתב בעל החזון איש, במנחות סי' כח, אות ה: "מגיהי ספרים שבירושלים נוטלין שכר מתרומת הלשכה... ובתוספות [כתובות] ק"ו ב' כתבו דהיינו מתרומת הלשכה ולא ממותר משום שהן צורך הקדש, [וכן משמע בר"מ פ"ד מה' שקלים ה"ז ה"ח] (הסוגרים המרובעים נמצאים במקור – יש"ש). ויש לעיין בשלמא מבקרי מומין ומלמדי שחיטה וקמיצה צורך הקדש הן ומתחלל הקדש על שכרן, אבל מגיהי ספרים וגוזרי גזירות נהי דמצוה איכא מ"מ אין זה צורך הקדש, ואפשר דמגיהי ספרים בכלל מלמדי הלכות כל עבודות שאם ישתבשו הגירסאות תכשל ההלכה" (החזון איש הסביר שם גם עניין גוזרי גזירות, אלא שאין זה שייך לענייננו). פירושו מבהיר היטב את שיטת תלמיד הרשב"א, שהיו ספרים שבהם למדו הכהנים הלכות עבודה. אמנם יש לעיין אם אכן היו בתקופת המקדש ספרים מסוג זה, שהרי לא הותרה אז כתיבת תורה שבע"פ. אבל כידוע הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה סבור כי החכמים היו כותבים לעצמם דינים שנתחדשו ועוד דברים, ולפי זה יש ליישב את דברי החזון איש. מ"מ לפי רש"י שהמדובר הוא רק בספרי תורה נביאים וכתובים, ראה לעיל הערה 15, קשה קצת לקבל דבריו "שאם ישתבשו הגירסאות תכשל ההלכה", אבל ההסבר עצמו לא ישתנה, וכמו שכתבנו בפנים, שחכמים ראו בנוסח מוגה בספר תורה חשיבות רבה מאוד.

22 ר' ישכר תמר, בספרו עלי תמר, האריך בדברי הירושלמי הללו, ע"ש בדבריו.

23 לפירוש רש"י לא מובן מדוע נקטו בירושלים, והלא בכל עיר ועיר יש מקום להלכה זו. כתוצאה מקושי זה, היו שרצו לומר (ר"א סופר לעיל הערה 12; דקדוקי סופרים השלם לכתובות, בעריכת ר"מ הרשור, מהד' מכון התלמוד, ירושלים, תשל"ז, עמ' תפה, הע' 48) שגירסת רש"י היא: מגיהי ספרים נוטלים וכו', בהשמטת המלה ירושלים. אלא שמדברי רש"י במהדורא קמא שהובאו לעיל לא משמע כך, וכפי שהעיר בדק"ס השלם שם, וצריך ברור. אמנם לפי דברי ר"י ביום לעיל הערה 17, יש לגרוס בדברי רש"י את המלה ירושלים, והעניין מובן היטב.

איתמר ספר [רש"י: תורה נביאים וכתובים²⁴] שאינו מוגה [רש"י: מן הטעויות שבו] א"ר אמי עד שלושים יום מותר להשהותו מכאן ואילך אסור להשהותו משום שנאמר אל תשכן באהליך עולה (איוב יא, יד).²⁵

בדברי התלמוד אנו שומעים במפורש על איסור, שלא שמענוהו עד עתה מכל המקורות דלעיל. רוצה לומר, אסור לאדם להשהות ברשותו ספר שאינו מוגה. כדי להימנע מאיסור זה מוטלת חובה על כל אדם להגיה את ספריו.

ג. חשיבותו של ספר מוגה

ספר שעבר בקורת ונמצא שאין בו טעויות הרי הוא ספר מוגה. גם ספר שהיו בו טעויות, וחזר ותוקן, נחשב כספר מוגה. ספר שלא בדקוהו כלל, הוא בחזקת ספר מוגה.²⁶ מובן מאליו כי יש להעדיף לימוד מספר מוגה על פני לימוד בספר שאינו מוגה. כך למדנו במסכת פסחים דף קיב ע"א: "חמשה דברים צוה ר' עקיבא את ר' שמעון בר יוחאי... וכשאתה מלמד את בנך למדהו בספר מוגה". והתלמוד נותן שם טעמו של דבר: "מאי היא, אמר רבא ואיתימא רב משרשיא בחדתא שבשתא כיון דעל דעל". ומפרש שם רש"י:

24 בדברים אלו נאריך בתחילת פרק שני.

25 יש לדייק בדברי רבותינו מה טעם ניסחו את דבריהם בצורה שלילית: אסור לאדם שיששה ספר שאינו מוגה. האם לא היה מוטב לנסח זאת בצורה חיובית: חייב אדם להגיה ספר שאינו מוגה וכד'. אפשר לומר כי נקטו בלשון איסור כדי להשפיע בכך על הציבור, שאכן יגיה את ספריו וימנע מהאיסור. אפשר גם לומר שאילו נקטו לשון חיובית, עדיין לא היינו יודעים כיצד יש לנהוג במקרה שאין אפשרות להגיה את הספר. יתכן כי לדעתם אין בזה מצוה או חובה, אלא אדם יכול לגנוז את הספר, ולא ביטל מצוה כל שהיא. ידידי ר' דוד יוטקוביץ העירני, שאולי חז"ל נקטו לשון איסור, משום שנסמכו על לשון הפסוק המנוסח אף הוא בלשון זה, היינו "אל תשכן" וגו'.

26 כך עולה מדברי רש"י, כתובות יט ע"ב, שהובאו לעיל: "שאינו מוגה, מן הטעויות שבו". מדברי רש"י יש ללמוד כי כל עוד לא נבדק הספר ולא מצאנו בו טעויות, הרי הוא בחזקת ספר מוגה. כך עולה גם מדברי הרמב"ם, הרא"ש והמאירי המוזכרים בתחילת פרק שני, ומדברי ר' יוחנן, נתיב ב, ח"ב, דף יז סע"ב שכתב: "ספר שאינו מוגה ויש בו טעות אסור להשהותו יותר מל' יום". וכן כתב גם ר' משה סופר, בעל חתם סופר, בתשובה כ"י שנתפרסמה בתוך: זר סופרים, תשובות חידושי ומכתבי קודש מראשי אבות שושלת איגור-סופר, בני ברק, תשמ"ה, עמ' כח-ל (נתפרסמה גם בספר תשובות חתם סופר החדשות, הוצאת מכון דעת סופר, ירושלים, תשמ"ט, י"ד, סי' לה). וראה עתה דיון בתשובה זו בדברי ר"מ הקטן (קליין), שו"ת משנה הלכות, הוצאה רביעית, ירושלים, תשנ"ח, מה"ת ח"א, סי' קיד, אותיות יג-כא. גם ר' צבי הירש גרודנסקי, בספרו מקראי קודש, ניו יורק, תש"א, חלק ג, בהקדמה כללית, מדייק כן מדברי רש"י, ודן מעט בעניין. וראה עוד: ר"נ גשטטנר, שו"ת להורות נתן, בני ברק, תשמ"ט, חלק ששי, או"ח, סי' א, ובמיוחד אותיות ו, ז. אלא שלא כך סבור ר' יונה לנדסופר, בספרו בני יונה, סי' רעט. אלה דבריו בפירושו הארוך, דפוס פראג, תקס"ג, דף כט ע"ב: "מדקאמר אסור לאדם להשהות ספר שאינו מוגה ולא קאמר ספר מוטעה משמע אפילו ספר שעדיין לא הוגה מטעותיו ולא נודע לו בבירור טעותיו אין להשהות". אבל החתם סופר הג"ל בעמ' ל (בתשובות החדשות דף עג ע"ב) הביא את דברי ר' יונה לנדסופר, וכתב עליו: "ת"ל דהפליג". וראה עוד בהערה הבאה. וראה גם פרק שני, הערה 15, וגם סעיף ח.

"בחדתא, כשהתינוק למד בחדש כשהוא מתחיל ללמוד".²⁷ היינו אם נלמד את התינוק עניין חדש בספר משובש, יש חשש שהטעות תישאר בדעתו לאורך ימים. חז"ל מצאו לנכון להדגיש את ההקפדה דווקא על ספר שאינו מוגה, וכפי שמסבירים שם בעלי התוספות, שאם אדם לומד בעל פה מרב שאינו מדויק כל כך בגירסתו, הרי התלמיד "יכול להבין מעצמו כשיגדל, אבל כאן דאיירי בספר שאינו מוגה סומך על ספרו ואינו יוצא מידי טעותו". למדנו מכאן עד כמה גדול כוחו של הספר, לעומת כוחו של הרב המלמד על פה.

ד. הגהות בדברים שבעל פה

עד עתה דיברנו על הגהות של ספרים שבכתב. ברור כי גם בשינון על פה יכולות להיות טעויות, והשאלה היא מה היה המונח המציין "הגהות" בתקופה זו, בה עדיין לא כתבו ספרים והלימוד נעשה בעל פה.

תשובה לכך שמענו בירושלמי מעשר שני רפ"ה (דף נה ע"ד):

זונא שאל לרבי מה ניתני כרם רבעי או נטע רבעי, אמר לון פוקון שאלון לר' יצחק רובא רבחנת ליה כל מתניתא... ר' זעירא מקבל לסביא (פני משה: היה קובל על אלו הזקנים) דהוון ביומוי דר' יצחק רובא דלא בחנון כל מתנייתא מיניה.

הפועל "בחן" הנזכר כאן מציין הגהה שבעל פה,²⁸ וכך פירושו של הירושלמי. ר' זעירא קבל על הזקנים²⁹ משום שלא הגיהו (בע"פ) את משנתם על פי משנת ר' יצחק רובא שהיה התנא של רבי, וברור שכל משנתו של רבי בחונה היא אצלו, ואפילו רבי עצמו נזקק לו כמו שראינו כאן.³⁰

כעין זה מצאנו ביבמות י סע"א: "בדקה לוי במתני". וכתב רש"י: "הגיהה והוסיפה לאמו אנוסת אביו במשנתו". ובפירוש הריב"ן שם, מהר" קופפר, ירושלים תשל"ז: "הגיהה בסדר הברייתא שהיה שונה, ולא הגיהה ממש שהם לא היו כותבים תלמוד, אלא

27 אבל מהרש"א בחידושי אגדות פירש, שהכוונה בספר חדש שלא הוגה מעולם. משמע מדבריו כי ספר שלא נבדק הוא בחזקת שאינו מוגה, וא"כ דעתו היא כדעת ר"י לנדסופר שהבאתי לעיל הערה 26. אבל כפי שכתבתי שם, נראה שרש"י אינו סבור כן, ולכן פירש כאן באופן אחר. החתם סופר, הנזכר באותה הערה, הביא את דברי מהרש"א וכתב עליו: "השתא אי ס"ד ראסור להשהותו שלוששים יום בלי בדיקה, א"כ מאי קאמר, הא כל הספרים מוגהים הם וכשאמר למדהו בס' מוגה היינו שהוא אחר שלוששים יום לכתיבתו, וא"כ מאי שאל מאי היא ומה השיב בחדתא – אע"כ שאין צריך לבדוקו כלל, ומ"מ כיון דשכיחי טעות לא ילמוד בנו מתוכו עד שנתיישן ומצאו בו [טעות] ותקנו ממנו הרבה".

28 כך הסביר ליכרמן, יונתית, עמ' 223. אפשטיין, משנה, עמ' 14 מתרגם: שבדקתי לו (רבי בדק את ר' יצחק) את כל המשנה (לנוסחאותיה). לפי דבריו יש לקרוא בירושלמי דבחנית ליה וכו'.

29 אפשטיין, משנה, עמ' 679 הערה 2, סבור כי "סביא" הם ה"תנאים" שוני המשנה.

30 נראה שלאחרונים היה קשה לקבל שרבי לא ידע את נוסח משנתו שלו, ובפרט שלפנינו עניין הלכתי, ולכן פירשו כי הנוסח היה ידוע לרבי, והשאלה היתה על סדרן של המשניות העוסקות בכרם רבעי ובנטע רבעי, שרבי השאיר סידורן לר' יצחק רובא. כך פירש בפני משה, ובדרך זו הלך גם רצ"ה חיות בהגהותיו לבבא קמא דף צד ע"ב. נמצא שלשניהם "בחן" מורה על בעיית סדר (ולא על בעיית נוסח).

בגירסא דמתניתיה אוספה". נמצינו למדים, שהן בחן והן בדק, שהם פעלים הקרובים זה לזה, משמשים לציון הגהה בעל פה.³¹

מעניין לציין, כי אצל ר' יצחק רובא אנו שומעים על קיומו של נוסח בדוק למשנה שעל פיו צריכים התנאים לשנותה ולהגיהה. אלא שנוסח בדוק זה הוא בעל פה. לאמור, אין לנו עדות על קיומו של טופס משנה בדוק הנמצא בכתב, והמשמש מעין ספר עזרה, שעל פיו יגיהו ספרים אחרים. כבר עמדו חכמים על העדרה של עדות מעין זו וניסו לפרשה.³² לאור האמור עולה כי חז"ל לא השתמשו בפועל "הגה" ביחס לדברים שבע"פ, אלא הם השתמשו בפועל "בחן" או בפועל "בדק".

אמנם יש מן הראשונים שהשתמשו במלה "הגהה" גם לגבי דברים שבעל פה. כך ראינו בדברי רש"י דלעיל, וכן כתב המיוחס לרש"י, תענית כג כ"א, ד"ה נהירנא: "מוגהת לנו שמועה זו כאילו למדנוה בחייו של חוני המעגל שהיה מפרקה לנו ומגיה לנו יפה יפה". וברור כי במלה "שמועה" התכוון ללימוד בעל פה, ובכל זאת השתמש כאן בפועל "הגהה".³³ גם אצל ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, מצאנו שימוש בפועל "הגהה" ביחס לדברים בעל פה:³⁴

אם טעה הקורא בתורה או החזן המקרא אותו, טוב לו שלא להגיה לו על שגגותיו מלהלכין את פניו ברכים... אך אם טעו... בדבר שהוא כלפי מעלה שהוא כמחריב

31 יש להעיר כי גירסת ריב"ן בתלמוד היא: "פתקה לוי במתניתיה", וכ"ה גירסת רוב הראשונים. וכך כתבו בדקדוקי סופרים השלם, עמ' פט הערה 47: "ונראה יותר הגי' 'פתקה', וכ"ה ברוב הראשונים, כלומר השליך, זרק במשנתו, והוא כעין פתקיה בריש מוחה וכו' (סנהדרין צה א) ופי' רש"י השליך, זרק. וכן הערוך הביא כולם באותו ערך. משא"כ לנוסחתנו 'בדקה' הגיהה והוסיפה פירוש דחוק הוא. גם בב"מ מח סע"א: ובדקה לוי במתניתיה, בכמה כ"י שם: ופתקה".

איני יודע מה דוחק יש בנוסח "בדקה", והלוא אנו רואים פועל נוסף "בחן", המשמש באותו מובן. אדרבה, דומה בעיני ש"בדק" עדיף מ"בחן", שהרי בדק מציין גם תיקון, עי' במילונים ערך בדק. וראה גם בספר בן סירא, מהד' סגל, ג, ב, ובהערות שם, ואילו בחן אין משמעו כן. בנוסף לכך בבבא מציעא מח סע"א, נמצא הנוסח: "בדקה לוי במתניתיה", עפ"י עדות דקדוקי סופרים, בכל כתבי היד, פרט לכ"י ה' שהוגה בו: פתקה (ויש למחוק "ואשכח" הנזכר שם ואינו בכתבי היד, וכן כתב הרש"ש בהגהותיו לדעת רש"י, ע"ש). אמנם בדק"ס השלם שם העירו כי גם בב"מ יש כ"י שנוסחתם: פתקה, אבל גם הם מודים שכתבי יד אלו הם מיעוט.

32 הגהות מהר"צ חיות, סוכה דף ג ע"ב; ליברמן, יונתית, עמ' 216 ואילך.

33 ר"ד דבליצקי העירני כי אפשר שגם המיוחס לרש"י סבור שהשורש של "הגיה" הוא "נגה", במשמעות של אור, נהרה, כפי שכתבנו לקמן בשם הערוך ושאר מפרשים. נמצא כי הוא השתמש בפירושו במלה "מוגהת" ובמלה "מגיה" במשמעות קרובה ל"נהירנא", ושניהם מלשון אור, נהיר, שהוא דימוי לדבר ברור. ומוסיף ר"ד דבליצקי שאולי זה קשור למובא לעיל באותו עמוד שאמור על חוני המעגל (שהוא בעל השמועה כאן) ותגור וגו' ועל דרכיך נגה אור. לפי זה, אפשר שאין ממקום זה ראייה על שימוש בפועל "הגהה" ביחס לדברים בעל פה.

34 מנהיג, הלכות שבת, ס"י לא, מהד' רפאל, עמ' קס, וממנו גם בטור או"ח, ס"י קמב, בשינויים קלים.

את העולם אין עצה ואין תבונה לנגד ה' ויש עלינו להגיה לו בקול רם עד שיחזור בו לקרות כהוגן וכדת.³⁵

נראה שהשימוש בפועל "הגה" ביחס לדברים שבעל פה, אינו שכיח, ולא נתקבל בשפה העברית, לפיכך פעולת ההגה מוגדרת במילון כך: "עיון בדבר כתוב או נדפס לראות אם לא נפל שם טעות, ועצם תקון הטעות".³⁶ אמנם מצפים היינו שמחבר המילון יזכיר שיש ראשונים שהשתמשו בפועל "הגה" גם ביחס לדברים שבעל פה.

ה. שורש המלה "הגיה" ומהות פעולת ההגה

הבלשנים מתחבטים במציאת שורשה של המלה, וכיצד ניתן לייחס לשורש זה משמעות של תיקון.³⁷ פתרון מעניין הוא פתרונו של ר' שלמה בן היתום,³⁸ פתרון שמקובל כיום על חוקרי הלשון. על המשנה במסכת מועד קטן, דף יח ע"ב: "ואין מגיהין אות אחת אפילו מספר העזרה", כותב ר' שלמה:

מגיהין כגון ודיברת אם יש יוד בין הד' ובין הב' מוח(ז)קין אותו וכן כל כיוצא בהן מגיהין את האות עמי וחשוך מאיר אותו בדיו חדש.

בתחילת דבריו הסביר ר"ש בן היתום את המלה "מגיהין" במובנה המקובל כיום, דהיינו תיקון על ידי מחיקה. אולם סוף דבריו: "מגיהין את האות עמי" וכו', אינו מובן. אנו נזקקים לדברי המהדיר רצ"פ חיות:

הוא מבאר מגיהין מלשון נגה=אור, ומ"ש עמי הוא כנראה מארמית עמא=חשך (בעברית עמם) אם נחשכה האות מאירין אותה.

עולה כי לדברי רצ"פ חיות, הסביר ר"ש בן היתום את המלה "מגיהין" בשני פירושים. הראשון, הגהה היא תיקון ע"י מחיקה וכד', וכפי שאמרנו. השני, והוא המיוחד, הגהה משמעה גם הארת האות הדהויה.³⁹

35 ומצאנו פועל זה שוב במנהיג, סדר פסח, סי' עה: "רבינו הקדוש נ"ע (כנראה ר' יצחק ב"ר שמואל מדנפירא, הערת המהדיר שם) הגיה לומר שירה חדשה". במהד' רפאל, עמ' תפז, הנוסח: "הגיה שירה חדשה", ומשמע כי הדברים מתייחסים להגהה שבכתב. אפשר לפרש גם את נוסח הדפוס כאותה משמעות, אבל לאור האמור בהלכות שבת, יש מקום לומר שהכוונה כאן להגהה בע"פ.

36 מילון בן יהודה, ערך הגהה, עמ' 1034. וכעין זאת הוא גם במילון אבן שושן.

37 ראה: מילון בן יהודה, ערך נגה, עמ' 3505 הערה 5, והספרות שציין קוטשר הנזכר לקמן הערה 40.

38 פירוש ר"ש בן היתום למסכת משקין, מהדורת רצ"פ חיות, ברלין, תר"ע, עמ' 98, על דף יח ע"ב.

39 אלא שלפי דבריו לא ניכר כל כך בדברי ר"ש בן היתום שלפנינו שני פירושים שונים. גם קשה להבין את המעבר לשימוש במלה ארמית: עמי, ומה צורך בכפילות של עמי וחשוך. לכן נ"ל שיש להגיה בסוף דבריו כך: אי נמי (במקום: עמי) נחשך (או חשוך) מאיר אותו וכו'. יש לשים לב ללשונו של ר"ש בן היתום. בתחילה כתב "מגיהין", וכוונתו היא לתיקון הספר וכפי הדוגמה שכתב. אח"כ כתב "מגיהין את האות", וכוונתו שהאות עצמה צריכה הגהה, במקרה והיא נחשכה. לפי זה אין צורך להגיה כפי שכתבנו, אלא די להגיה בסוף דבריו: אם נחשך (במקום: עמי וחשוך).

פרופ' יחזקאל קוטשר הציע⁴⁰ לקבל את סברת ר' נתן ב"ר יחיאל בספרו ערוך (ערך: גה), כי שורשה של המלה "הגהה" הוא "נגה", במשמעות אור. לפי זה העלה קוטשר כי הגיה, משמעותו האיר. אין הכוונה להארה בדרך ההשאלה או הדימוי, דהיינו שהספר נעשה מתוקן וכביכול מאיר, כפי שהסבירו חכמים את שורש המלה הגהה. אלא הכוונה היא להארה בצורה הרבה יותר מוחשית. כלומר, המגיה מעביר את הקולמוס על אותיות מחוקות או דהויות כדי להאירן, ולאפשר בזה את קריאתן בצורה ברורה ובהירה. פרופ' קוטשר זכה לכוון אפוא לפירושו של ר"ש בן היתום. אלא שלדברי קוטשר בתחילה היה שימושה של מלה זו חד משמעי, פעולה הנעשית לחידוש פני הספר. רק בשלב מאוחר יותר קיבלה המלה את משמעותה כיום, תיקון. ברם לדברי ר"ש בן היתום, מלכתחילה היו למלה זו שני מובנים אלו, ואין כאן התפתחות במובנה של המלה. לכשתמצא לומר, כך כתב גם בעל הערוך עצמו, בערך ספר:

בפ' ערבי פסחים... וכשאתה מלמד את בנך למדהו בספר מוגה, פי' ספר מבואר שלא יהא מטושטש. פ"א בספר מדוקדק.

הרי לנו כי בעל הערוך עצמו כתב שפעולת ההגהה היא בשני תחומים. האחד, לתקן את האותיות המטושטשות, כלומר האותיות שאינן ברורות מחמת הדיו שדהה וכדומה.⁴¹ השני, לתקן את הטעויות הנמצאות בספר, ובכך להפוך אותו לספר מדויק.

ו. הקפדה על מסירת ההלכה בשם אומרה

מצאנו כי חכמינו הקפידו על מסירת ההלכה בשם אומרה. במסכת אבות פ"ו מ"ו שנינו: "כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם". ובירושלמי, שבת פיי"ט ה"ט, איתא: "ר' זעירה בשם ר"א כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה".⁴² ועוד בירושלמי (שם, פ"א ה"ב): "ר' חזקיה ר' ירמיה ר' חייא בשם ר' יוחנן אם יכול את לשלשל את השמועה עד משה שלשלה".⁴³ נראה שהרעיון הנמצא במאמרים אלו הוא, כי בהזכירנו את החכמים

40 * י' קוטשר, הלשון והרקע של מגילת ישעיהו, ירושלים, תשי"ט, עמ' 462. קוטשר הפנה שם לאלה שכבר דנו בפרשנות מלה זו, וביניהם גם מ"צ סגל. יש להוסיף על כך את ספרו של סגל מבוא המקרא, ספר רביעי, מהד' שניה, ירושלים, תשי"א, עמ' 868 והערה 58. ראה גם: מ' בר אשר, 'נשכחות בלשון התנאים', בתוך: מחקרי לשון, מוגשים לואב בן חיים, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 88-91 (להערתו בדבר הנוסח בכ"י קאופמן: מגביה, במקום: מגיה, יש לומר בדרך ההפלגה עפ"י הסברו של קוטשר, שהמגיה "מגביה" את האות החדשה, שהרי הוא רשם אותה על גבי קודמתה. בר אשר הסביר חילוף זה באופן אחר).

41 לכשתרצה לומר, אולי יש להגיה בדברי הערוך: ספר מואר (במקום: מבואר), והיינו ממש כדברי ר"ש בן היתום. אלא דומה שאין צורך להרחיק לכת ולהגיה את דבריו.

42 הסביר בעל קרבן העדה: "כלומר שלא קיבלה מרבותיו אינה תורה ואין לסמוך עליה לכן אמר שכן קיבלה מרבותיו".

43 קרבן העדה: "יזכור בעל השמועה מי קבל ממי עד מרע"ה".

שמסרו את ההלכה, מעידים אנו על הדיוק במסירת שם האומר, ובכך אנו מעידים גם על הדיוק בנוסח הדברים. יש לכך חשיבות, בין השאר, גם לצורך הכרעה הלכתית. אם נרצה לומר זאת בצורה מוחשית יותר, הרי שהזכרת שם האומר מעידה כי הדברים הנמסרים הם "מוגהים". כפי שבהעתקה מספר לספר יש חשיבות להעתיק ולהגיה מן הטופס הראשון, ונאריך בזה בפרק שני, הוא הדין גם במסירה בעל פה, יש חשיבות לשלשל את הדברים עד האומר הראשון.⁴⁴

44 עניין הזכרת שם האומר יש לו גם חשיבות נוספת, על פי האמור בירושלמי ברכות פ"ב ה"א: "בר נזירא אומר כל האומר שמועה משם אומרה שפתותיו רוחשות עמו בקבר", ויש עוד מאמרים בעלי תוכן הדומה לזה. אכן עניין זה הוא נושא לעצמו, וכ"ה נאריך בו במקום אחר.

